

Examining the views and activities of Phule and Ramabai regarding the improvement of women's status in India

Hajareh Seid ahmadi ¹ | Hojjatollah Javani ²

1. Corresponding Author, Graduated with a master's degree, The field of religions and mysticism, University Al-Zahra Tehran, Tehran, Iran. E-mail: hajareh.seidahmadi@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Religions and Mysticism, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran., Iran. E-mail: hojjatollahj@alzahra.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Introduction The struggle for women's rights in India has been long and arduous, deeply intertwined with a systemic structure rooted in longstanding traditions and religious customs. At the same time, this struggle has relied on the efforts of bold and courageous reformers who dared to challenge the status quo. This study examines the theoretical contributions and practical actions of two such reformers: Jyotirao Govindrao Phule and Pandita Ramabai Dongre. Their shared commitment to improving the condition of women in India rendered them pivotal figures in the evolution of social justice thought and feminist activism in the country. This research explores their views and initiatives concerning key issues such as women's education, child marriage, and the lives of Hindu widows. It demonstrates how their critical and reform-oriented activities guided society toward building a more just and equitable environment for Indian women.
Article history: Received: 19 October 2025 Received in revised form: 10November 2025 Accepted: 26 November 2025 Published online:25March 2025	Research methodology: This study adopts a descriptive-analytical approach and is based on the collection and analysis of credible and well-documented library sources, aiming to conduct a historical inquiry into the subject matter.
Keywords: Education, Women of India, Phule, Ramabai, Women's rights.	Discussion Widespread social discrimination, dehumanizing customs disguised as religious practices, lack of access to education, absence of personal and economic ownership rights, and deprivation of basic human rights contributed to the severely abnormal
Cite this article: Seid-Ahmadi, H., & Javani, H. (2025). Examining the views and activities of Phule and Ramabai regarding the improvement of women's status in India. <i>Studies in Comparative Religion and Mysticism</i> , 10 (1), 115-141. DOI: http://doi.org/10.22111/jrm.2025.49722.1230	
© The Author(s). Seid-Ahmadi, Hajareh.& Javani, Hojjatollah Publisher: University of Sistan and Baluchestan	
 DOI: http://doi.org/10.22111/jrm.2025.49722.1230	

status of women in eighteenth- and nineteenth-century India. Although British colonial rule introduced certain reforms, it lacked the capacity—and perhaps the will—to confront deeply rooted cultural traditions due to fears of rebellion and threats to political and economic control. In this context, enlightened and aware individuals emerged from within Indian society itself, deeply familiar with its cultural and social fabric. They devoted their lives to challenging outdated traditions and defending women's rights. Among these individuals, Jyotirao Phule and Pandita Ramabai stand out as prominent reformers whose perspectives and actions in the struggle for women's rights in India merit serious attention and study.

The purpose of this research is to examine the viewpoints, activities, and at times distinct and at other times shared approaches of Phule and Ramabai in building a more just and relatively equitable society for women through empowerment. Both reformers recognized the importance of establishing access to education, economic independence, and the dismantling of oppressive customs to improve the lives of this forgotten half of India's population. By analyzing their social perspectives and initiatives within the above-mentioned axes, this study seeks to understand their influence on the improvement of women's status in India and to highlight the lasting impact of their discourse, practices, and achievements in shaping an effective discourse around women's rights and empowerment in contemporary India. The central aim is to show how Phule and Ramabai's efforts to uplift women were shaped by their personal lives and lived social experiences. What concrete actions did they take to improve women's lives? How did these efforts contribute to women's betterment and the realization of individual and social justice in India? Addressing these questions illuminates the role of these reformers in the history of contemporaneous movements for lost rights and women's freedoms in modern India.

Conclusion

A historical examination of contemporary India, especially during the period of social reform led by figures such as Phule and Ramabai, provides insight into the historical context of women's rights, the challenges they faced, and the nature and impact of ongoing struggles for justice and equality. It is noteworthy that the experience of inequality—whether as a personal internal struggle or as an external societal confrontation—served as a foundational motivator prompting these reformers to act against social norms. Dismantling long-standing oppressive structures backed by religious authority is no easy task—especially in a country as vast and diverse as India. However, reformers such as Phule and Ramabai, through persistent resistance and seizing every opportunity, managed to accomplish it remarkably. Their legacy of courage and reform laid the foundation for future generations—those who would grow to be more aware, more enlightened, and more determined to continue the struggle for an equitable society. Phule emerged from a community deeply subjected to the caste system, and his lived experience of class-based discrimination became the primary catalyst for his reformist movement. He not only promoted women's education but also challenged traditional social structures and launched the Satyashodhak Samaj, a movement for social equality. In contrast, Ramabai, who came from an education-oriented family, followed a different path. Her efforts to improve women's conditions focused on education, economic independence, and support for widows. Despite taking different paths, both reformers converged in their commitment to social change. Phule deepened the foundations of human rights frameworks in India, while Ramabai, through the establishment of support institutions, played a hands-on role in changing the lives of marginalized women. Her wide-reaching connections in Britain and the United States helped her secure financial support for her institutions and brought international attention to the women's rights movement in India. Today, their

legacy continues to echo in modern movements. Educational policies, social welfare initiatives, and even contemporary feminist discourses in India still bear the imprint of their ideas. Thus, the analysis of these two figures not only offers a valuable exploration of this nation's history but also a window into the roots of social transformations that persist to this day. If contemporary India has achieved progress in the realm of women's rights, the role of pioneering reformers such as Phule and Ramabai cannot be overlooked.

بررسی دیدگاه‌ها و فعالیت‌های فوله و رامابای در خصوص بهبود وضعیت زنان در هند

هاجره سیداحمدی^۱ | حجت اله جوانی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته مقطع کارشناسی ارشد، رشته ادیان و عرفان، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران.

رایانامه: Hajareh.seidahmadi@gmail.com

۲. دانشیار، گروه ادیان و عرفان، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران. رایانامه: Hojjatollahj@alzahra.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۷/۲۸	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۸/۱۹	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۱/۵	
واژه‌های کلیدی: آموزش، زنان هند، فوله، رامابای، حقوق زنان.	<p>چکیده موضوع: قرن هجدهم و نوزدهم برای هند، دوران ظهور اصلاح‌گران و جنبش‌های آنان در راستای اصلاحات ساختار اجتماعی و فرهنگی بود. برخی از این اصلاح‌گران تأکید و تلاش خود را بر بهبود وضعیت زنان هند متمرکز داشتند. جیوتیرائو گوویندرائو فوله و پاندیتا رامابای دو تن از این افراد بودند که خود را وقف به چالش کشیدن هنجارهای اجتماعی و دفاع از حقوق زنان کردند. این مقاله به بررسی دیدگاه‌ها و فعالیت‌های این دو اصلاح‌طلب می‌پردازد و تغییراتی که نگرش و اقدامات آنها در راستای بهبود وضعیت و توانمندسازی زنان، ایجاد کرد را مورد مطالعه قرار می‌دهد.</p> <p>روش تحقیق: این پژوهش با شیوه توصیفی - تحلیلی و با گردآوری منابع کتابخانه‌ای معتبر و مستند به سراغ کندوکاو تاریخی در این حوزه موضوعی می‌رود.</p> <p>هدف تحقیق: هدف این کاوش، تجزیه و تحلیل نوشته‌ها، پویش‌ها، جنبش‌ها و فعالیت‌های اجتماعی این دو اصلاح‌گر است و به مشکلات و سختی‌های اعمال اصلاحات اجتماعی در شرایط آن زمان هند می‌پردازد.</p> <p>نتیجه تحقیق: این پژوهش نشان می‌دهد در نهایت چگونه مبارزه فوله و رامابای به بسترسازی برابری جنسیتی در هند انجامید و پیروان مکتب فکری‌شان، مسیر تغییر و کمک به فرهنگ هند را از آنان آموخته و ادامه دادند.</p>

استناد: سید احمدی، هاجر، و جوانی، حجت اله (۱۴۰۵). بررسی دیدگاه‌ها و فعالیت‌های فوله و رامابای در خصوص بهبود وضعیت زنان در هند. *مطالعات*

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.49722.1230>

ادیان و عرفان تطبیقی، ۱۰ (۱)، ۱۴۱-۱۱۵.

© نویسندگان. سید احمدی، هاجر، و جوانی، حجت اله

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

مبارزه برای حقوق زنان در هند یک مبارزه طولانی و طاقت‌فرسا بوده که از طرفی با سیستم نظام‌مند مبتنی بر رسوم دیرپای و آداب دینی پیوند داشت و از سوی دیگر به اهتمام اصلاح‌گران شجاع و جسوری متکی بود که جرئت به چالش کشیدن وضعیت موجود را داشتند. پژوهش حاضر به بررسی کوشش‌های نظری و اقدامات عملی دو تن از اصلاح‌گران به نام‌های جیوتیرائو گوویندرائو فوله و پاندیتا رامابای دونگر می‌پردازد. حس تعهد مشترک این دو فعال اجتماعی به بهبود وضعیت زنان در هند، آنها را به چهره‌های حیاتی و تأثیرگذار در درک تکامل اندیشهٔ عدالت اجتماعی و کنشگری فمینیستی در کشور هند تبدیل کرده است. این پژوهش دیدگاه‌ها و فعالیت‌های آنان را در حوزهٔ مسائلی چون وضعیت آموزش زنان، ازدواج کودکان و زندگی زنان بیوهٔ هندو مورد مطالعه قرار می‌دهد و نشان می‌دهد که چگونه فعالیت‌های مبتنی بر اندیشهٔ نقادانه و اصلاح‌گر آنها، جامعه را در مسیر فراهم‌آوردن بستری مناسب برای زندگی عادلانه و برابر برای زنان هند، راهنمایی و رهبری کرده است.

بیان مسئله و سؤالات تحقیق

تبعیض گسترده اجتماعی، آداب‌ورسوم غیرانسانی به‌ظاهر دینی، عدم امکان استفاده از بسترهای آموزشی، نداشتن حق مالکیت شخصی و اقتصادی و بهره‌مند نبودن از حقوق اولیه انسانی، همگی باعث ایجاد وضعیت ناپه‌نجان زنان در هند در قرن هجدهم و نوزدهم بودند. حاکمیت استعماری بریتانیا بر هند اگرچه اصلاحات خاصی را به همراه داشت لکن به دلیل ترس از طغیان و شورش و تضعیف حاکمیت سیاسی و اقتصادی، یارای مقابله با سنت‌های ریشه‌دار در فرهنگ دیرینهٔ هند را نداشت. اما در همین دوران افرادی آگاه و روشنفکر از جنس خود مردم و زیسته در همان تاروپود فرهنگی و اجتماعی برخاستند و زندگی خود را وقف به چالش کشیدن سنت‌های پوسیده و دفاع از حقوق زنان کردند. در میان این افراد، جیوتیرائو فوله و پاندیتا رامابای دو تن از اصلاح‌گران برجسته‌ای هستند که دیدگاه‌ها و فعالیت‌هایشان در مسیر مبارزه برای حقوق زنان در هند بسیار شایان توجه و بررسی است.

هدف این پژوهش بررسی دیدگاه‌ها، فعالیت‌ها و رویکردهای گاه متمایز و گاه مشترک فوله و رامابای در مورد ساختن جامعه‌ای عادلانه و به نسبت مطلوب برای زنان از طریق توانمندسازی آنان است. هر دو اصلاح‌گر به اهمیت فراهم‌آوردن بستری برای آموزش، داشتن استقلال اقتصادی و درهم

شکستن رسوم ظالمانه برای بهبود وضعیت این نیمه فراموش شده از جمعیت هند پی برده بودند. این کاوش با بررسی دیدگاه‌ها و فعالیت‌های اجتماعی آنها در محورهای ذکر شده به دنبال درک تأثیر آنها در بهبود وضعیت زنان در هند و نشان‌دادن تأثیر گفتمان و عمل و دستاوردهای ماندگار آنها در پدیدآوردن گفتمان مؤثر در پیگیری حقوق و ارتقای وضعیت زنان در هند معاصر است. هدف این پژوهش کوشش برای نشان‌دادن این معنا است که تا چه اندازه تلاش‌های فوله و رامابای برای بهبود وضعیت زنان متأثر از زندگی شخصی و تجارب زیسته اجتماعی آنان بوده است؟ آنها به طور عملی چه اقداماتی برای بهبود زندگی زنان انجام دادند؟ چگونه این کوشش‌ها به بهبود وضعیت زنان و عدالت در برخورداری از حقوق فردی و اجتماعی ایشان در هند کمک کرد؟ یافتن پاسخ این پرسش‌ها تأثیر نقش‌آفرینی این اصلاح‌گران در تاریخ جنبش‌های هم‌روزگار در زمینه حقوق از دست‌رفته و آزادی‌های زنان در هند معاصر را روشن می‌سازد.

روش تحقیق

پژوهش حاضر در گردآوری منابع خود از شیوه کتابخانه‌ای بهره جسته و از لحاظ شیوه انجام توصیفی - تحلیلی است.

پیشینه تحقیق

خانم نسرین توکلی در مقاله خود تحت عنوان "جایگاه و حقوق زن در هندوئیسم و قوانین جدید هند" به بررسی جایگاه و موقعیت زنان در ادوار مختلف تاریخ هند می‌پردازد. در این مقاله علاوه بر تبیین دیدگاه متون مقدس هندویی نسبت به زنان، تناقضات موجود در آن نیز مورد مطالعه قرار گرفته و سهم اصلاحات اجتماعی در تغییر وضعیت زنان و بهبود آن بررسی شده است. خانم فاطمه موسوی و آقای دکتر اکبر حسینی قلعه‌بهمن نیز در مقاله خود تحت عنوان "بررسی تحلیلی و مقایسه‌ای ارزش و جایگاه زن در اسلام و آیین هندو" به بررسی مقایسه‌ای میان جایگاه زنان در دین اسلام و آیین هندو پرداخته‌اند. در این مقاله آداب و رسوم چون ازدواج کودکان، ممنوعیت ازدواج زنان بیوه هندو، رسم سستی و... که از مقبولیت و مشروعیت دینی برخوردارند در تقابل با نظرگاه دین اسلام نسبت به زنان و ارزش و احترام مساوی و برابری که هم برای مردان و هم برای زنان قائل شده است، قرار می‌گیرد. همچنین آقای محسن تنها در مقاله خود تحت عنوان "رسم «ساتی» و چرایی آن با توجه به جایگاه زنان هندو و مقایسه آن با اسلام" به طور خاص به بررسی وضعیت زنان هندو

پس از مرگ همسرانشان و نحوه و کیفیت برگزاری رسم سستی پرداخته است. ایشان در مقاله مذکور پس از کندوکاو در ریشه‌های فکری و دینی این رسم، جایگاه زنان بیوه در آیین هندو را با دین اسلام مقایسه کرده‌اند.

پژوهش حاضر همچون پژوهش‌های پیش از خود بررسی وضعیت زنان در هند را مدنظر قرار داده است؛ اما پژوهش حاضر می‌کوشد وضعیت زنان را در برهه‌ای حساس از تغییرات و اصلاحات دینی و اجتماعی پیگیری کند. این کاوش زندگی، تأملات و اقدامات دو اصلاح‌گر مذکور را مورد بررسی قرار می‌دهد و در پی نشان‌دادن این مطلب است که علی‌رغم نقش‌آفرینی بنیادی در تاریخ اصلاحات اجتماعی هند و بهبود وضعیت آموزش و جایگاه زنان، به نظر می‌رسد که ایشان در جهان و به‌ویژه ایران در محافل و مجامع علمی ناشناخته و گمنام باقی‌مانده‌اند.

جیوتیرائو گوویندرائو فوله (۱۸۲۷-۱۸۹۰)

جیوتیرائو گوویندرائو فوله، اصلاح‌گر و فعال اجتماعی برجسته، اندیشمند بزرگ و بالاتر از همه یک "روح" نجیب بود که تمام تلاش خود را برای ایجاد تغییرات مثبت در حوزه‌های آموزش، کشاورزی، نظام کاست، موقعیت اجتماعی زنان و... به کار گرفت. در قرن نوزدهم او خدمات فداکارانه خود را بر آموزش زنان و افراد طبقه پایین متمرکز کرد. او که با احترام مهاتما (پدر بزرگ) خوانده می‌شود، جنبشی را علیه ساختار کاست موجود رهبری کرد و علیه سلطه برهن‌ها قیام کرد و برای حقوق دهقانان و مردمان متعلق به کاست‌های پایین‌تر مبارزه کرد. او اولین هندویی بود که یتیم‌خانه‌ای برای کودکان راهاندازی نمود. او نویسنده‌ای پرکار، دانشمند و فیلسوفی برجسته و یک انقلابی بی‌باک و جسور بود. (Padhy, ۲۰۱۱: ۳۵۹)

۱. زندگی فوله

جیوتیرائو گوویندرائو فوله در سال ۱۸۲۷ به دنیا آمد. پدرش گوویندرائو یک فروشنده سبزیجات در پونا بود. خانواده گوویندرائو فوله، معروف به گورهای، در اصل اهل کاتگون، روستایی در ناحیه ساتارا در ماهاراشترا بودند. پدر بزرگش شتیبیا گورهای در پونا ساکن شد. از آنجایی که پدر گوویندرائو فوله و دو عموی او به‌عنوان گل‌فروش زیر نظر آخرین پیشواها خدمت می‌کردند، به "فوله" معروف شدند. مادر گوویندرائو فوله زمانی که او کمتر از یک سال داشت از دنیا رفت. گوویندرائو فوله پس از اتمام تحصیلات ابتدایی مجبور شد مدرسه را ترک کند و با کار در مزرعه خانواده به پدرش کمک کند و

قبل از سیزده سالگی ازدواج کرد. دو تن از همسایگان آنان - یک معلم مسلمان و یک نجیب‌زاده مسیحی - تحت تأثیر هوش و عشق گوویندراو فوله به دانش، پدرش را متقاعد کردند که به او اجازه دهد و در دبیرستان ادامه تحصیل دهد. در سال ۱۸۴۱، گوویندراو فوله در دبیرستان مأموریت اسکاتلندی در پونا پذیرفته شد. در این مدرسه بود که با ساداشیو بالال گوونده^۱، برهمنی که در تمام طول زندگی دوست صمیمی او بود، آشنا شد. هم گوویندراو فوله و هم گوونده به شدت تحت تأثیر عقاید توماس پین^۲ در کتاب معروفش «حقوق انسان»^۳ بودند. گوویندراو فوله پس از اتمام تحصیلات متوسطه خود در سال ۱۸۴۷ تصمیم گرفت که هیچ شغل دولتی را نپذیرد. (*Phule*, ۱۹۹۱: ۱۲)

در سال ۱۸۴۸ گوویندراو فوله کار خود را به عنوان یک اصلاح طلب اجتماعی آغاز کرد. او به دلیل کارهایی که برای آموزش دختران در سال ۱۸۵۲ انجام داد توسط هیئت آموزش مورد تقدیر قرار گرفت. او در سال ۱۸۶۰ از جنبش ازدواج مجدد بیوه‌ها حمایت کرد و در سال ۱۸۶۳ خانه‌ای را برای جلوگیری از کودک‌کشی تأسیس کرد. او در سال ۱۸۸۲ در یادبودی خطاب به کمیسیون آموزش، فعالیت‌های خود را در زمینه آموزش شرح داد. دولت در سال ۱۸۷۶ او را به عضویت شهرداری پونا منصوب کرد. او تا سال ۱۸۸۲ به عضویت خود ادامه داد و برای آرمان ستم‌دیدگان مبارزه کرد. (*Phule*, ۲۰۱۶: ۳-۴)

در یک جلسه عمومی گسترده در ۱۱ مه ۱۸۸۸ به او عنوان پرافتخار «مهاتما» داده شد. او پس از یک بیماری طولانی در ۲۸ نوامبر ۱۸۹۰ در پونا درگذشت. او ستم حاکم بر محیط اجتماعی‌اش را به خوبی و به‌طور ملموس تجربه کرده بود. فوله با تحقیق‌هایی روبرو شد که سایر کاست‌های فرودست با آن مواجه می‌شدند. همه این تحقیق‌ها باعث شد که او برای تحقق جامعه‌ای جدید تلاش کند. (*Begari*, ۲۰۱۰: ۴۰۱-۴۰۲)

۲. ستیه‌شودک‌سمج

گوویندراو فوله قویاً معتقد بود که برهن‌ها تنها مسئول انواع سرکوب اجتماعی در جامعه هند هستند. قوانین به‌گونه‌ای وضع شدند که به آنها کمک کرد تا «شودره‌ها» را به بردگی بگیرند. او که از قوانین و مقررات موجود بیزار بود، در ۲۴ سپتامبر ۱۸۷۴، ستیه‌شودک‌سمج (انجمن جویندگان

^۱ Sadashiv Ballal Govande

^۲ Thomas Paine

^۳ Rights of Man

حقیقت) را تشکیل داد تا «شودره‌ها» را از سلطه برهن‌ها رها کند. او اولین رهبر و خزانه‌دار آن شد. از آن جایی که هر کسی می‌توانست عضو آن باشد، در نتیجه برخی از یهودیان نیز عضو آن بودند. (Padhy, ۲۰۱۱: ۳۶۱)

مهاتما جیوتیبیا^۴ گوویندراو فوله، ستیه‌شودهک‌سمج را برای بهبود وضعیت کاست‌های پایین‌تر و جلوگیری از استثمار آنها توسط برهن‌ها و کاست‌های بالاتر بنیاد نهاد. عقلانیت و برابری، اصولی بود که او ستیه‌شودهک‌سمج را بر اساس آنها بنا کرد. از اصل عقلانیت، برای براندازی سنت و انکار برتری کتب مقدس و از اصل برابری، برای حمله به نظام طبقاتی کاست استفاده شد. ستیه‌شودهک‌سمج تلاش کرد تا با انجام مناسک و تشریفات بدون حضور یک برهن، مقبولیت فرهنگی و مذهبی برهنان را تضعیف کند. فوله در مبارزه خود علیه نظام کاست، هم از عقل‌گرایی غربی و هم از منابع بومی شورش اجتماعی مانند بکتی‌ها^۵ استفاده کرد. چیزی که ستیه‌شودهک‌سمج را از سایر جنبش‌های مشابه متمایز می‌کرد، ماهیت توده‌ای و غیر نخبه‌گرایانه آن بود. در تبلیغ ایدئولوژی این جنبش از زبان عامیانه استفاده گسترده می‌شد و ستون فقرات اعضای آن را دهقانان مراتا^۶ تشکیل داده بودند. (Singh, ۲۰۱۵: ۴۹۹)

پس از مرگ جیوتیبیا در سال ۱۸۹۰، پیروان صادق و فداکار او پیام جنبش او را در دورافتاده‌ترین نقاط ماهاراشترا^۷ پخش کردند. شاهو مهاراج^۸، حاکم ایالت شاهزاده کولهاپور^۹، کمک‌های مالی زیادی به این سمج کرد. این جنبش به‌عنوان یک حزب غیر برهن، تمام خود را وقف آرمان دالیت‌ها، زنان و... کرد و نهایت تلاش خود را برای زدودن خرافات از عرف و فرهنگ جامعه به کار گرفت. (Padhy, ۲۰۱۱: ۳۶۱)

۳. اخلاق انقلابی - اجتماعی

جیوتیرائو گوویندراو فوله مجموعه‌ای بسیار متفاوت از علایق و دیدگاه‌های کاملاً متفاوت را در مقایسه با متفکران و نخبگان طبقات بالاتر از خود نشان می‌داد. اندیشه گوویندراو فوله بیانگر میل به تحقق

⁴ Jyotiba

⁵ Bhakti

⁶ Maratha

⁷ Maharashtra

⁸ Shahu Maharaj

⁹ Kolhapur

رسانس برای دگرگونی اجتماعی در راستای خطوط انقلابی بود. هر فرهنگی بر طبقات اجتماعی و سلطه آنها استوار است. در هند، فرهنگ هندو و نظام کاست بر برهمنیسم استوار بود؛ از این رو، گوویندراو فوله اندیشه خود را با جنبشی در مخالفت با نخبگان برهمن پیوند داد. او دید روشنی نسبت به ضرورت نهضت آزادی خواهی داشت. (*Omvedt*, ۲۰۰۴: ۱۹۶۹)

برای درک میزان تحول گرا بودن تفکر گوویندراو فوله از دیدگاه فرهنگی، می توان به یک واقعیت ساده اشاره کرد: او تقریباً در تمام نوشته هایش، هرگز از اصطلاح «هندو» استفاده نمی کند. او عملاً بر خلاف سایر هندی های هم روزگار خود، دیدگاه خود را از درون یک سنت ارزشمند نمی گیرد؛ بلکه از بیرون این سنت موضع می گیرد و کل فرهنگ را بر اساس دو ارزش به کار گرفته شده یعنی عقلانیت و برابری، قضاوت می کند. این بدان معنا نیست که او به عنوان یک بیگانه با جامعه هند صحبت می کند؛ بلکه اعمال، زبان و نوشته های او نشان دهنده جایگاه روشن او در میان توده ها و هم ذات پنداری وی با آنهاست. او موضعی خارج از جامعه اتخاذ نمی کند، بلکه موضعی خارج از نظام فرهنگی که برای مدت طولانی بر آن جامعه حاکم بوده، اتخاذ می کند. از منظر برابری، کل نظام کاست و ساختار خانواده استبدادی، محکوم است. از منظر عقلانیت، باید کل نظام خرافات و سنت گرایی دینی کنار نهاده شود و از این سنخ آثار دینی برهمنان سلب مرجعیت گردد. با این رویکرد او از همان آغاز مبارزه خود، از استدلال های غیر ضروری، سنجش شرایط، سازش کاری و ناسازگاری های منطقی دوری می کند. به عنوان مثال، او زمان زیادی را برای بحث بر سر شایستگی های نسبی بخش های مختلف متون مقدس هندو تلف نمی کند. او به سادگی با آنها به عنوان افسانه هایی برخورد می کند که ممکن است دیدگاه هایی را در مورد تاریخ گذشته هند ارائه دهند و از نظر او تمام این مطالب محصول گروهی از برهمن ها است که به دنبال ایجاد قدرت و کنترل گری بر ذهن مردم هستند. (همان، ص ۱۹۷۰)

۴. عدالت و شمول اجتماعی

گوویندراو فوله یک سال پیش از اتمام تحصیلاتش، کتاب «حقوق انسان»^۱ توماس پین را خواند که که تأثیری ماندگار بر ذهن او گذاشت. او متوجه شد که کاست ها و زنان استثمار شده در جامعه هند، در وضعیت نامناسبی قرار دارند و امر آموزش این گروه ها برای رهایی آنها بسیار حیاتی است. برای

^۱ Rights of Men

این منظور در سال ۱۸۴۸، گوویندراو فوله ابتدا خواندن و نوشتن را به همسرش سویتری بای آموخت. (O'hanlon, ۲۰۰۲: ۱۱۰-۱۱۸) همچنین در همان سال تحصیلات خود را به پایان رساند و مدرسه‌ای را برای دختران شوره و آتیشودره^۱ تأسیس کرد و مدیریت و آموزش آن را به همسرش سپرد. پدر گوویندراو فوله از ترس واکنش شدید طبقات بالا نسبت به پسرش به دلیل اداره مدرسه دختران طبقات پایین، او را به همراه همسرش که در سال ۱۸۴۰ ازدواج کرده بودند، ترک کرد. با این وجود گوویندراو فوله دلسرد نشد و این بار مدرسه دیگری را برای دختران از همه اقشار و کاست‌ها تأسیس کرد، و بعداً در سال ۱۸۵۵ یک مدرسه عصرانه برای افراد طبقه کارگر ایجاد کرد. برداشت گوویندراو فوله از مسئله جنسیت در آن زمان به‌رحال نامتعارف و انقلابی تلقی می‌شد. در سال ۱۸۵۶ تلاشی به‌قصد گرفتن جان او انجام شد که نشان‌دهنده شدت واکنشی است که آثار و اقدامات او در جامعه ایجاد کرده بود. (Jha, ۲۰۱۱: ۷۰-۷۱)

در سال ۱۸۵۴ او نمایشنامه‌ای به نام چشم سوم^۲ نوشت که توضیح می‌داد چگونه نادانی هر یک از افراد طبقات پایین‌تر او را طعمه‌ای آسان برای استثمار توسط برهمن‌ها کرده است. این نمایشنامه منتشر نشد، زیرا توسط کمیته صندوق جایزه داکشینا^۳ که به تازگی برای تشویق ادبیات بومی تأسیس شده بود، رد شد. البته گوویندراو فوله در دهه ۱۸۶۰ بیشتر از قبل خود را وقف اصلاحات اجتماعی و نوشتن کرد. او در این دوران تلاش کرد مبنایی اعتقادی برای رد آموزه‌های برهمنان راست‌کیش و سلسله مراتب اجتماعی مرتبط با آن ایجاد کند. (O'Hanlon, ۱۹۸۳: ۲۰-۲۱)

در سال ۱۸۶۳، پونا شاهد یک حادثه وحشتناک بود. یک بیوه برهمن به نام کاشی بای^۴ ۴ باردار شد و تلاش‌هایش برای سقط جنین به نتیجه نرسید. او پس از زایمان نوزاد را کشت و در چاه انداخت اما راز او برملا شد. کاشی بای مجازات شد و به زندان افتاد. این حادثه گوویندراو فوله را بسیار ناراحت کرد و از این رو، همراه با دوست دیرینه اش ساداشیو بالال^۳ گوونده و همسرش سویتری بای، یک مرکز پیشگیری از کودک کشی راه اندازی کرد. کاغذهایی در اطراف پونا چسبانده شده بود که این مرکز را با این عبارت تبلیغ می‌کرد: "بیوه‌ها، بیاوید اینجا و نوزاد خود را سالم و مخفیانه به دنیا

^۱ Atiśūdra

^۲ Third Eye

^۳ Dakshina Award

^۴ Kashi Bai

بیاورید. این به اختیار شما است که می‌خواهید کودک را در مرکز نگه دارید یا با خود ببرید. این یتیم خانه. از کودکان [به جا مانده] مراقبت خواهد کرد." زوج فوله، مرکز پیشگیری از کودک کشی را تا اواسط دهه ۱۸۸۰ اداره می‌کردند. (Figueira, ۲۰۱۲: ۱۴۷)

گوویندراو فوله در آن یتیم‌خانه در دوران بیوه شدن از بیوه‌ها و از فرزندانشان که در دوران بیوگی متولد شده بودند محافظت و مراقبت کرد. او همچنین از حقوق برابر برای زنان هم‌تراز با مردان دفاع می‌کرد. گوویندراو فوله توجه خود را بر رهایی اجتماعی شودر‌ها و آتیشودر‌ها از تعصب برهنه‌های متمرکز کرده بود. (Singh, ۲۰۱۵: ۱۴۶-۱۴۷)

او در سال ۱۸۶۸ مخزن آب آشامیدنی خانه خود را به روی دالیت‌ها (نجنس‌ها) باز کرد. او با راهاندازی کمپینی برای ازدواج مجدد بیوه‌ها، حمایت خود را از موضوع جنسیت بیشتر کرد. او در ۲۴ سپتامبر ۱۸۷۳، برای تحقق بخشیدن به دیدگاه اصلاح طلبانه خود، ستیه‌شودک‌سمج «جامعه جویندگان حقیقت» را تأسیس کرد. (Jha, ۲۰۱۱: ۷۰-۷۱) گوویندراو فوله در همین سال یکی از مهم‌ترین کتاب‌هایش به نام «برده‌داری»^۱ را منتشر کرد که نه تنها بر استعمار انسان‌ها و طبقات پایین اجتماع توسط برهن‌ها متمرکز بود، بلکه مجموعه‌ای از افسانه‌های تاریخی را ایجاد کرد که الهام بخش جنبش‌های غیربرهنه‌ای در سایر بخش‌ها بود. (Kavalekar, ۱۹۷۹: ۳۷)

پاندیتا رامابای سرسوتی^۲ (۱۸۵۸-۱۹۲۲)

پاندیتا رامابای سرسوتی یک اصلاح‌طلب اجتماعی هندی بود. او اولین زنی بود که توسط هیئت‌علمی دانشگاه کلکته، عنوان «پاندیتا» و «سرسوتی» را به‌عنوان محقق سنسکریت دریافت کرد. او یکی از ده نماینده زن در جلسه کنگره سال ۱۸۸۹ بود. وی در طول اقامت خود در انگلستان در اوایل دهه ۱۸۸۰ به دین مسیحیت گروید.

پاندیتا رامابای سرسوتی، اصلاح‌طلب برجسته اجتماعی و مدافع حقوق زنان در قرن نوزدهم هند، نقشی اساسی در حمایت از آموزش زنان و توانمندسازی اجتماعی آنان ایفا کرد. او که در سال ۱۸۵۸ به دنیا آمد، از هنجارهای جنسیتی سنتی سرپیچی کرد و مطالعات علمی را به زبان سنسکریت دنبال کرد و عنوان "پاندیتا" را به دست آورد که معمولاً برای دانشمندان فرهیخته استفاده می‌شود.

^۱ Gulamgiri

^۲ Pandita Ramabai Sarasvati

تلاش‌های بی‌وقفه پاندیتا رامابای در ترویج آموزش زنان از طریق مؤسسه مأموریت موکتی^۱ و شارادا سادان^۲، امکان دسترسی دختران و زنان به آموزش عالی را فراهم کرد. کار پیشگامانه او به اصلاحات آموزشی محدود نمی‌شد. او همچنین به طور فعالانه علیه بی‌عدالتی‌هایی که بیوه‌ها با آن مواجه بودند مبارزه کرد و به دنبال ریشه‌کن کردن ازدواج کودکان بود. او که شخصیتی چندوجهی بود، نه تنها یک مصلح اجتماعی، بلکه نویسنده‌ای ماهر بود که نوشته‌هایش چالش‌های اجتماعی پیش روی زنان در هند را منعکس می‌کرد. میراث پاندیتا رامابای همچنان به الهام بخشیدن به نسل‌ها ادامه می‌دهد و شاهدهی بر تعهد تزلزل‌ناپذیر او به تحقق حقوق زنان و برابری جنسیتی در هند است.

۱. زندگی رامابای

داستان زندگی پاندیتا رامابای به طور منحصربه‌فردی، چهار دهه قبل از تولدش، با دوران دانشجویی پدرش، آنانت شستری دونگر^۳، آغاز می‌شود که زندگی دراماتیک و پرحادثه‌اش شایستگی روایت را دارد. او مطابق عرف رایج زود و برخلاف میل خود ازدواج کرد و سپس از خانه فرار کرد تا متون سنسکریت را در مؤسسه مذهبی یا ریاضت شنکره آچاریه^۴ در شرینگری^۵ مطالعه کند. در ۱۸ سالگی به پونا رفت تا نزد رام چندرا شستری سیث^۶، معلم پیشوا باجیرائو دوم^۷ که قدرتمندترین فرمانروای مراتا^۸ در آن زمان بود، ادامه تحصیل دهد، اگرچه از نظر فنی نخست‌وزیر حاکم مراتا یا چاتراپاتی^۹ مستقر در ساتارا^{۱۰} بود. دونگر در طول چهار سال اقامت خود در پونا، گاهی با گوروی خود به کاخ پیشوا می‌رفت و در یکی از حضورهایش در کاخ پیشوا صدای همسر پیشوا را می‌شنود که آیات متون وداها را به زبان سنسکریت و با شفافیت و بسیار دلنشین می‌خواند. با این حال، این تجربه خوشایند در آن زمان بسیار تکان‌دهنده به نظر می‌رسید؛ چراکه عرف، زنان را از سواد ساده مراتی نیز منع می‌کرد، چه رسد به دانش سنسکریت «زبان الهی» که فقط مختص مردان برهمن بود. این

¹ Mukti Mission

² Sharada Sadan

³ Anant Shastri Dongre

⁴ Shankaracharya Math

⁵ Sringeri

⁶ Ramchandra-shastri Sathe

⁷ Baji Rao II

⁸ Maratha

⁹ Chatrapati

¹⁰ Satara

میل اصلاح‌طلبانه به تقلید از همسر آن حاکم در وجودش برانگیخته شد و گویی او قرار بود به طور غیرمستقیم دگرگونی و انقلابی را در آموزش زنان در غرب هند چندین دهه بعد و از طریق دخترش ایجاد کند. (Kosambi, ۲۰۱۶: ۷-۲۳)

آنانت شستری در حدود سال ۱۸۴۰ در سفری به شهر مقدس پاتان^۱ در ماهاراشترا توقف کرد. آنانت شستری چهل و چهارساله تأثیر عمیقی بر زائر فقیر چیتپاون برهمن^۲، از وای^۳ در نزدیکی ساتارا در غرب ماهاراشترا گذاشت، به طوری که او دختر نه‌ساله‌اش به نام لاکشمی^۴ را به ازدواج وی درآورد. آنانت شستری در خانه‌ای در کارناتاکا^۵ شروع به آموزش سنسکریت به عروس جدیدش کرد که البته باعث خشم خانواده و جامعه شد. رئیس منطقه‌ای فرقه مذهبی، او را تهدید به طرد کرد. در نتیجه آنانت شستری با موفقیت، از ترویج آموزش زنان در یک مجلس علنی با حضور حدود ۴۰۰ عالم و کشیش در یک مناظره دوماهه، دفاع کرد. استدلال‌های او که از اسنادهای گوناگون به متون مذهبی مختلف سنسکریت استخراج شده و در یک مجلد علمی گردآوری شده بود، ثابت کرد که زنان و شوره‌ها می‌توانند سنسکریت بیاموزند؛ اما وداها را مطالعه نکنند. (همان)

رامابای مری دونگر مدهاوی^۶ که بعدها به نام پاندیتا رامابای سرسوتی معروف و شناخته شد، در سال ۱۸۵۸ از پدر و مادر تبعیدی خود به دنیا آمد. پدرش همان‌طور که او روایت می‌کند امیدوار بود که کار آموزشی خود را ادامه دهد و "در مکانی آرام به خدایان بپردازد". این محقق سنسکریت خیلی زود با خشم فرقه مدهوه ویشنوه^۷ مواجه شد، زیرا ترجیح داده بود که به همسرش سنسکریت بیاموزد. (Ramabai, ۱۹۷۷: ۱۵-۲۰) عزم او برای آموزش همسرش، لاکشمی بای^۸، مادر پاندیتا رامابای، منجر به محاکمه او در برابر مجلس مذهبی (دهرمه سبها^۹) و به تبع آن تبعید او و خانواده‌اش شد. (Wesley, ۲۰۱۷: ۱۱۳۷)

^۱ Patan

^۲ Chitpavan Brahmins

^۳ Wai

^۴ Lakshmi

^۵ Karnataka

^۶ Ramabai Mary Dogre Medhvi

^۷ Madhva Vaishnavas

^۸ Lakshmi Bai

^۹ Dharma Sabha

پاندیتا رامابای در اشرمی در گنگامول^۱ (امروز در کارناتاکا) به دنیا آمد. استاد او مادرش بود که او را وادار کرد سنسکریت را یاد بگیرد و لغت‌نامه‌ها، تفسیرها و متون کلاسیک را حفظ کند. اما این خانواده به اندازه کافی برای حفظ این مکان آموزشی درآمد نداشتند. آنها به‌عنوان راویان عمومی پورانه‌ها، یعنی پورانیکاها^۲، در هند مستعمره سرگردان شدند. پولی که از طریق این فعالیت به دست آوردند تمام شد. والدین پیشنهاد کردند که خانواده برای بهبود وضعیت مالی خود از برخی آداب مذهبی پیروی کنند. اما همان‌طور که پاندیتا رامابای به‌صراحت اشاره می‌کند، "خدایان به ما کمک نکردند". (Kirloskar-Steinbach, ۲۰۱۸: ۱۶۲)

قحطی بزرگ مدرس در سال ۱۸۷۶-۱۸۷۸ آن اندک داشته‌یشان را نیز از بین برد. آنانت شستری تسلیم شرایط شد و درگذشت و همسرش نیز دار فانی را وداع گفت. پاندیتا رامابای پس از مرگ والدینش به همراه برادرش به سراسر هند سفر کرد. آنها به کلکته رسیدند، جایی که خبر دانش او به زبان سنسکریت به گوش برخی از پاندیت‌های برجسته رسیده بود و او را برای آزمون بورسیه تحصیلی دعوت کردند. در آنجا بود که مسحور دانش کامل او از متون مقدس سنسکریت، لقب «پاندیتا» و «سرسوتی» به او داده شد. پاندیتا رامابای و برادرش سرینیواس^۳ سفر خود را با هم ادامه دادند. اما خیلی زود برادرش نیز درگذشت. پاندیتا رامابای چند ماه بعد با یک جوان کایاستا^۴ به نام بیپین بیهاری مدهاوی^۵، فارغ‌التحصیل دانشگاه وکالت، ازدواج کرد. این ازدواج بین قشر و طبقه ای بود که برای جامعه غیرقابل قبول بود. آنها در ۱۳ نوامبر ۱۸۸۰ در یک مراسم مدنی ازدواج کردند. پس از نوزده ماه، مدهاوی درگذشت و پاندیتا رامابای را با دختر شیرخوار خود که نامش را مانوراما^۶ گذاشته بودند، تنها گذاشت. (Tanzeel, ۲۰۱۷: ۱) پس از مرگ مدهاوی، رامابای که تنها ۲۳ سال داشت، به پونا نقل مکان کرد و سازمانی را برای ترویج آموزش زنان تأسیس کرد. (Khan, ۲۰۱۸)

وی در نهایت در سفرهای خود به انگلستان و آمریکا با مسیحیت آشنا شد و در سال ۱۸۸۳ میلادی به این دین گروید. او این تصمیم را باتوجه‌به تحقیقات خود در مورد اسلام، مسیحیت و

^۱ Gangamoola

^۲ Puranika

^۳ Srinivas

^۴ Kayastha

^۵ Bipin Bihari Medhvi

^۶ Manorama

یهودیت اتخاذ کرد و از آن به‌عنوان یک راه برای رهایی از ظلم و ستم علیه زنان در جامعه هندی دفاع می‌کرد. او در کتاب خود به نام «راه نجات برای زنان هندی» از مسیحیت به‌عنوان دین عشق و برابری سخن گفت و از آیات انجیل برای تأیید ادعای خود استفاده کرد.

۲. ظهور یک فعال اجتماعی

مرگ غم‌انگیز همسرش، تمایل او به تحصیل پزشکی و همچنین درخواست رهبران پراتاناسمج^۱ او را متقاعد کرد که بنگال را به مقصد مهاراشترا ترک کند. کار اصلاحی پاندیتا رامابای در مهاراشترا با آریا ماهیلا سمج^۲ آغاز شد که آن را در اول ژوئن سال ۱۸۸۲ در پونا بنیان گذاشت. آریا ماهیلا سمج برای ترویج آموزش زنان و رهایی آنها از آداب‌ورسوم شیطانی مانند ازدواج کودکان تلاش می‌کرد. پاندیتا رامابای با آرزوی تحصیل در رشته پزشکی قصد داشت به انگلستان سفر کند؛ بنابراین، او تصمیم گرفت برای سفر خود با انتشار کتابی خطاب به زنان در مهاراشترا بودجه لازم را جمع‌آوری کند. پاندیتا رامابای کتابی به زبان مراتی به نام «دهرمه نیتی»^۳ نوشت که از درآمد حاصل از فروش آن کرایه خود و فرزندش را برای سفر به دست آورد. پس از تقریباً سه سال اقامت در انگلستان، پاندیتا رامابای با دختر کوچکش در فوریه ۱۸۸۶ به آمریکا رفت. او از بریتانیا به ایالات متحده سفر کرد تا در مراسم فارغ‌التحصیلی اولین پزشک زن هندی، آناندیبای جوشی^۴ شرکت کند. در این مدت او همچنین کتاب‌هایی را ترجمه کرد و در سراسر ایالات متحده و کانادا سخنرانی کرد. پاندیتا رامابای تا نوامبر ۱۸۸۸ در ایالات متحده ماند و در جلسات متعددی درباره وضعیت زنان در هند سخنرانی کرد. او سیستم آموزشی در فیلادلفیا^۵ را مطالعه کرد و به طور گسترده سفر کرد تا طرح خود را برای باز کردن خانه‌ای برای زنان بیوه هندو از طبقه بالا در هند به اطلاع عموم برساند. سخنرانی‌های او در ایالات متحده منجر به تشکیل انجمن‌های پاندیتا رامابای در تمام شهرهای بزرگ آمریکا برای جمع‌آوری کمک‌های مالی، برای تحقق اهداف او شد. در همین اثنا او زمانی را برای نوشتن و انتشار یکی از مهم‌ترین کتاب‌هایش به نام «زن هندوی طبقه بالا» پیدا کرد. این اولین کتابی بود که او به زبان انگلیسی نوشت. (Wesley, ۲۰۱۷: ۱۱۳۷-۱۱۳۸)

^۱ Prarthana Samaj

^۲ Arya Mahila Samaj

^۳ Dharma Niti

^۴ Anandibai Joshi

^۵ Philadelphia

در ۱۱ مارس ۱۸۸۹ پاندیتا رامابای در چاوپاتی^۱، در بمبئی، یک خانه برای زنان بیوه به نام شارادا سادان تأسیس کرد. همه اصلاح طلبان اجتماعی برجسته و ریاست جمهوری بمبئی مانند راناده^۲، باندارکار^۳ و تعدادی افراد دیگر از شارادا سادان حمایت کردند و در هیئت مشورتی آن خدمت کردند. یکی از این افراد شخصی به نام کساری بود که از دستاورد پاندیتا رامابای در جمع‌آوری وجوه برای آرمان بیوه‌های هندی در یک سرزمین خارجی تمجید کرد. با این حال از تغییر دین او ناراضی بود و به او هشدار داد که اگر مردم به او اعتماد دارند، رفتار خود را صریح نگه دارد. شارادا سادان تنها با دو شاگرد تأسیس شد. این مرکز مخصوص زنان در یک دوره سه ماهه، شاگردانش از دو نفر به بیست و دو نفر افزایش پیدا کرد. (Butler, ۱۹۲۲: ۲۲-۳۳)

اگرچه رامابای به تبشیر علنی نمی‌پرداخت، اما ایمان مسیحی خود را نیز پنهان نمی‌کرد، و هنگامی که چندین دانشجو به مسیحیت گرویدند، حمایت محافل اصلاحی هندوهای پونا را از دست داد به همین خاطر او مدرسه را به ۶۰ کیلومتری شرق در روستای بسیار آرام و ساکت کدگاون^۴ انتقال داد و نام آن را به مأموریت موکتی تغییر داد. (Johnson, ۲۰۰۸: ۱۱۱) البته در ادامه مقاله به تفصیل به شرح تأسیس شارادا سادان و نحوه تبدیل آن به مأموریت موکتی و در نهایت ارتقای آن به موکتی سادان خواهیم پرداخت.

۳. رامابای و فمینیسم

در خانواده هندی، زنان چنان محدود شده بودند که خانه برایشان یادآور استعاره‌هایی چون «زندان» و «قفس طوطی» بود. چشم‌انداز اجتماعی از زن هندی به مثابه موجودی جدا شده از جنس مذکر با تقسیم‌بندی فضای خانه کاملاً مطابقت داشت: بخش جلویی - منطقه حایل بین حوزه عمومی و خانه - به‌عنوان قلمرو مردانه و بخش عقبی به‌عنوان قلمرو زنانه شناخته می‌شد. مردان و زنان روز خود را در این قلمروهای مجزا - به جز در هنگام صرف غذا - می‌گذرانند. زنان ابتدا به مردان و کودکان خدمت می‌کردند و بعداً به تنهایی در منطقه غذاخوری واقع در آشپزخانه یا نزدیک آن که قلمرو زنان بود، غذا می‌خوردند. تضاد بین یک خانواده هندی و یک خانواده آمریکایی، پاندیتا رامابای را بر آن

¹ Chowpatty

² Ranade

³ Bhandarkar

⁴ Kedgaon

داشت تا در کتاب معروف خود تحت عنوان «زن هندو از طبقه بالا» چنین اظهار کند که در هند «هیچ چیزی وجود ندارد که خانواده اوقات خوشی را با هم داشته باشند». (Sarasvati, ۲۰۰۳: ۱۰-۱۳)

تعریف سفت و سخت مردسالارانه طبقه بالا از زن در درجه اول به عنوان همسر/مادر منجر به ایجاد آداب و رسم‌هایی در جامعه همچون ازدواج قبل از بلوغ برای دختران، پایان ازدواج بلافاصله پس از بلوغ و مادر شدن زود هنگام شده بود. وضعیت اسفناک و غم‌انگیز بیوه ستم‌دیده نیز مازاد بر این وضعیت اجتماعی، منجر به هر چه بیشتر به حاشیه رانده شدن شدید زن در خانواده، و تنزل جایگاه و زندگی او به یک زندگی ریاضتی اجباری و مذهبی شده بود. ازدواج مجدد برای زنان بیوه ممنوع بود و آموزش به سبک غربی برای زنان در دسترس بود، اما تعداد کمی از زنان اجازه تحصیل در مدرسه را داشتند. در چنین شرایطی بالاخره بارقه‌ای از تغییر از سوی مردان جوانی که از ایده‌های جدید ازدواج الهام گرفته بودند تا به همسران خود سواد اولیه را در خانه بیاموزند، درخشیدن گرفت. اما آموزش برای خودشکوفایی و تفکر مستقل (که احتمالاً ساختار اقتدار تثبیت‌شده خانواده را خراب می‌کند) فراتر از دسترس زنان باقی ماند. (همان)

پاندیتا رامابای حاضر نبود هیچ فرصتی را که می‌توانست برای کمک به زنان از آن استفاده کند، از دست بدهد. بر این اساس، او در سپتامبر ۱۸۸۲ در کمیسیون آموزش حاضر شد و به دنبال دستیابی به امکانات بهتر برای آموزش زنان بود. او در این کمیسیون به شدت به نفع لزوم آموزش عمومی و همچنین پزشکی برای زنان استدلال کرد. او بر تعیین معلمان و پزشکان زن برای آموزش و درمان دختران پافشاری کرد و تشریح کرد که زنان برای توضیح مشکلات خود به معلمان یا پزشکان مرد بسیار دچار مشکل خواهند بود. (Irvathur & Rajalakshmi, ۲۰۱۰: ۵۵) او در سال ۱۸۸۳ به قصد تحصیل در رشته پزشکی به انگلستان رفت. پاندیتا رامابای از انگلستان به ایالات متحده رفت. او در جلسه‌ای که آناندیبای جوشی در سال ۱۸۸۶ مدرک پزشکی خود را دریافت کرد و اولین زن پزشک هندی شد، حضور داشت. (Susie, Tharu, and Lalita, ۱۹۹۱: ۲۴۵)

او همچنین یکی از مهم‌ترین کتاب‌هایش را یعنی «زن هندو از طبقه بالا»^۱ را در سال ۱۸۸۸ منتشر کرد. زن هندوی طبقه بالا سیاه‌ترین جنبه‌های زندگی زنان هندو، از جمله عروس‌های کودک

^۱ The High-caste Hindu Woman

و بیوه‌های کودک را نشان می‌داد و تلاش می‌کرد تا ظلم و ستم حاکم بر زنان در هند بریتانیایی، تحت سلطه هندوها را افشا کند. پاندیتا رامابای از طریق جلب مشارکت در سخنرانی‌هایش و توسعه شبکه گسترده‌ای از حامیان، مبلغی معادل ۶۰۰۰۰ روپیه جمع‌آوری کرد تا مدرسه‌ای برای کودکان بیوه راه‌اندازی کند که زندگی دشوارشان را در کتابش فاش کرده بود. (Sarasvati, ۱۹۹۷: xxi)

در سال ۱۸۸۹ خانه بیوه‌ها، بی‌سروصدا در خانه‌ای درست در پشت دریای چاوپاتی^۱ افتتاح شد. اعلان متواضعانه «شارادا سادان» (محل حکمت) روی تابلویی در جلوی آن قرار گرفته بود. مدرسه با دو دانش‌آموز و الفبای سه زبان مراتی، انگلیسی و سنسکرت آغاز به کار کرد. در مدت کوتاهی تعداد بیشتری از دانش‌آموزان به کلاس‌های شارادا سادان آمدند. در طول یک سال یا بیشتر، پاندیتا رامابای شارادا سادان را به پونا منتقل کرد، زیرا مکانی سالم‌تر، ارزان‌تر و از هر نظر برای کار مناسب‌تر از بمبئی بود. در سال ۱۸۹۲، از طریق ادامه ارتباط با دوستان آمریکایی‌اش، او قادر به خرید یک خانه ییلاقی گران‌قیمت در موقعیتی عالی در پونا شد که در حدود دو جریب زمین داشت و خانه‌ای قابل تحسین برای شارادا سادان بود. (Dyer, ۱۹۰۰: ۴۴-۴۷) بعدها پاندیتا رامابای به‌واسطه گرویدن به مسیحیت و مشکلات حاصل از آن، شارادا سادان را از پونا به روستای کدگاون منتقل کرد و نام آن را به مأموریت موکتی تغییر داد.

سال‌های پایانی قرن نوزدهم، پاندیتا رامابای را درگیر دو بلا طبیعی کرد: قحطی و طاعون. این دو حادثه با هم منجر به ایجاد و رشد خارق‌العاده مأموریت موکتی به‌عنوان یک سکونتگاه تحت سلطه کلیسا با بیش از ۲۰۰۰ نفر در یک منطقه بزرگ شد. قحطی گسترده در گجرات و هند مرکزی خطرات تلخ کودکی رامابای را از قحطی و مرگ والدینش از گرسنگی تداعی کرد. او با دستیارانش نواحی قحطی را جست‌وجو کردند تا زنان و کودکان را از رنج ناگفته، مرگ و خطرات اخلاقی نجات دهند، همان‌طور که در "تجربه‌های قحطی" او در آثارش به آن اشاره شده است. در کدگاون، از سال ۱۸۹۶ به بعد از طریق عملیات نجات، قربانیان قحطی که تقریباً ۲۰۰۰ نفر بودند، در چادرها و آلونک‌ها اسکان داده شدند. این امر در نهایت منجر به ایجاد تدریجی "موکتی سادان"^۲ ("خانه نجات) شد. بازپروری این افراد اسکلت مانند و وحشی و تبدیلیشان به زنان و دختران «عادی» و شایسته برای

^۱ Chowpatty

^۲ Mukti Sadan

پاندیتا رامابای سخت اما درعین حال یک پیروزی بزرگ بود. در میان بازماندگان فحطی پسران زیادی نیز وجود داشتند که «سادانان^۱ و سادان» به طور جداگانه برای آنها ساخته شد. به منظور خودکفایی در آینده، پاندیتا رامابای در سال ۱۸۹۲ زمینی به مساحت ۱۰۰ جریب در روستای کدگاون، در حدود ۴۰ مایلی جنوب شرقی پونا، خرید و یک باغ میوه در آنجا راه اندازی کرد. (انجمن در ابتدا از آن به عنوان «مزرعه انبه آ» و بعداً به عنوان «مدرسه موکتی آ» نام برد.) با اضافه شدن قطعات کوچک زمین، مأموریت موکتی در حدود ۲۳۰ هکتار زمین گسترش پیدا کرد. (Kosambi, 2016: 203)

اقدامات خارق العاده پاندیتا رامابای و حمایت بی‌امانش از حقوق زنان، آموزش و اصلاحات اجتماعی، اثری محو نشدنی در جامعه هند بر جای گذاشت، و تغییرات دگرگون کننده‌ای را آغاز کرد که در نسل‌های بعد طنین انداز شد.

پاندیتا رامابای از طریق نوشته‌ها، سخنرانی‌ها و حمایت‌های پربار خود توجه خود را به وضعیت اسفناک زنان جلب کرد و از حقوق، کرامت و توانمندی اجتماعی - اقتصادی آنها به شکلی پرشور و تزلزل‌ناپذیر دفاع کرد. نفوذ او در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی و مذهبی گسترش یافت و گفتگوهای حیاتی را برانگیخت و اصلاحاتی را که هدف آنها کاهش چالش‌های پیش روی زنان در جامعه سنتی هند بود، تسریع کرد. مأموریت موکتی که توسط پاندیتا رامابای تأسیس شد، به یک مؤسسه چندوجهی تبدیل شد که به تغییر زندگی زنان به حاشیه رانده شده با مراقبت‌هایی چون داشتن سرپناه، مراقبت‌های بهداشتی، آموزش و فرصت‌های شغلی اختصاص پیدا کرد. تأثیر ماندگار کار او را می‌توان از طریق ادامه عملیات و گسترش مأموریت موکتی مشاهده کرد که به عنوان شاهی بر میراث ماندگار او در تحول اجتماعی و توانمندسازی زنان است.

۴. حمایت فوله از رامابای

گوویندراثو فوله یکی از معدود کسانی بود که در تمام روزهای طوفانی گرویدن رامابای به مسیحیت بر حمایت خود از وی ثابت قدم ماند. او که از گناهان و اشتباهات گروه برهمن خشمگین بود، در گرایش‌ها و رفتارهای مسیحی پاندیتا رامابای چیزی ناسازگار یا بی‌ربط نیافت. او خود از ستایشگران

¹ Sadanan

² Mango Farm

³ Mukti School

سرسخت مسیحیت بود و عیسی مسیح را منادی برابری می‌دانست. فرقه‌گرایی مذهبی در دیدگاه جهان‌وطنی گوویندرائو فوله که در واقع حتی با معیارهای امروزی فوق‌مدرن به نظر می‌رسد، جایی نداشت. او چنین اظهار داشت: "زن و مرد صرف‌نظر از توجه به روستاها، استان‌ها، کشورها یا قاره‌ها یا فارغ از اعتقادات مذهبی که دارند، نباید نسبت به یکدیگر تبعیض قائل شوند (باید با دیگران با عدالت رفتار کنند)، بلکه باید خود را عضوی از یک خانواده جهانی بدانند و باید رفتاری دوستانه و هماهنگ و با رعایت عدالت و صادقانه داشته باشند. تنها بدین طریق است که آنها می‌توانند خالق خود را خشنود سازند و فرزندان عزیز او شوند. فقط چنین افرادی (بافضیلت) باید به‌عنوان پیروان حقیقت شناخته شوند. در این خانواده مطلوب، بانوی خانه می‌تواند و اگر دوست داشته باشد، پس از مطالعه کتاب مقدس دین بودایی، آیین بودا را پذیرا شود؛ شوهرش پس از مطالعه عهد عتیق و جدید (انجیل) ممکن است بخواهد مسیحیت را پذیرا شود. دخترشان پس از مطالعه قرآن ممکن است بخواهد اسلام را پذیرا شود و پسرشان ممکن است پس از مطالعه «دین جهانی حقیقت» در صورت تمایل، دین جهانی حقیقت را پذیرا شود. همه این افراد در خانواده (پدر و مادر، پسر و دختر) باید زندگی مسالمت‌آمیزی داشته باشند، هرگز نسبت به دین دیگران حسادت یا نفرت نداشته باشند و همه آنها با یکدیگر بامحبت و تفاهم رفتار کنند. همیشه در ذهن خود به یاد داشته باشند که فرزندان خالق هستند و از این‌رو اعضای خانواده خالق خود هستند. با پیروی از این راه صالح، آنها در واقع شهروندان مبارک ملکوت خالق خواهند بود." (Singh، ۲۰۱۵: ۱۴۶-۱۴۷)

تلاش‌های اصلاحی پاندیتا رامابای برای زنان، منعکس‌کننده ماهیت دغدغه‌های فمینیستی است. فراهم کردن سرپناه برای زنان، آموزش آنها و کمک به ایشان از طریق آموزش حرفه‌ای و خودکفایی اقتصادی، برای اولین بار در مهاراشترا توسط او انجام شد و تکرار دوباره آن دشوار ولی ناممکن نبود، زیرا زمانی که شارادا سادان به قلمروی ممنوعه برای هندوها تبدیل شد؛ تلاش‌ها برای باز کردن «شارادا سادان هندو» آغاز گردید. تنها تلاش موفقیت‌آمیز در این مسیر، خانه بیوه زنان بود که در سال ۱۸۹۶ توسط کریو^۱ که از پاندیتا رامابای الهام گرفته بود و حتی نگرانی او در مورد وضعیت اسفبار بیوه‌ها او را به ازدواج با یک بیوه سوق داده بود، افتتاح شد. تلاش بعدی از این دست، افتتاح

^۱ DK Karve

شعبه پونا از سوا سادان^۱ در سال ۱۹۱۴ تحت هدایت پاندیتا رامابای راناده^۲، بیوه قاضی راناده بود. هر دوی این مؤسسات امروز به شکوفایی خود ادامه می‌دهند، مؤسسه کریو منجر به تأسیس اولین دانشگاه زنان در هند شد که در حال حاضر به‌عنوان دانشگاه زنان اس. ان. دی. تی^۳ شناخته می‌شود. ارزیابی سهم تلاش‌های پاندیتا رامابای به‌ویژه در ماهاراشترا، بر ارتباط بین گرویدن او به مسیحیت و اقدامات او در حوزه زنان متمرکز است. (Kosambi, ۱۹۹۲: ۶۹)

فوله و رامابای: دو مسیر، یک هدف

جیوتیرائو فوله و پاندیتا رامابای، هر دو نقش برجسته‌ای در اصلاحات اجتماعی هند ایفا کردند و علی‌رغم تفاوت‌های روش‌شناختی و ایدئولوژیک، در هدف مشترکشان که بهبود وضعیت زنان و تغییر ساختارهای تبعیض‌آمیز بود، همسو بودند. بررسی تطبیقی میان این دو شخصیت، امکان شناخت بهتر مسیرهای متنوع مبارزه اجتماعی و روش‌های اصلاحی در قرن نوزدهم هند را فراهم می‌سازد. با وجود تفاوت‌های بنیادین در پیشینه اجتماعی و رویکردهای اصلاحی، فوله و رامابای در چندین محور کلیدی دارای نقاط مشترک بودند. هر دو شخصیت به نقش کلیدی آموزش در اصلاحات اجتماعی باور داشتند؛ فوله مدارس را برای زنان و طبقات پایین تأسیس کرد، و رامابای با ایجاد مؤسساتی چون *سارادا سادان*، مسیر آموزش زنان را هموار ساخت. همچنین، هر دو اصلاح‌گر به چالش کشیدن نابرابری‌های نهادینه‌شده را در محور اقدامات خود قرار دادند؛ فوله، نظام کاستی را هدف قرار داد و رامابای درصدد اصلاح عرف‌های محدودکننده زنان بود.

علی‌رغم اشتراکات، تفاوت‌هایی نیز در نحوه مبارزه و جهت‌گیری اصلاحات میان این دو شخصیت قابل مشاهده است. فوله ساختارهای اجتماعی را از اساس به چالش کشید و به تغییرات کلان در نظام اجتماعی پرداخت. او با تأسیس ستیه‌شودک‌سمج، جنبشی برای رهایی اقشار فرودست از سلطه اجتماعی برهن‌ها ایجاد کرد که تمرکز آن بر اصلاح ساختارهای کلان اجتماعی بود. در مقابل، رامابای بر تغییر زندگی زنان در سطح فردی و عملی تمرکز داشت. او با تأسیس مؤسساتی همچون *موکتی سادان*، حق داشتن زندگی مستقل، فرصت بهره‌مندی از آموزش و خودکفایی اقتصادی زنان

¹ Seva Sadan

² Ramabai Ranade

³ SNDT Women's University

را فراهم آورد. همچنین، دیدگاه مذهبی این دو شخصیت نیز تفاوت‌هایی داشت؛ فوله معتقد به برابری فارغ از مذهب بود و اصلاحات را در چارچوب ارزش‌های انسانی و مبتنی بر عقلانیت هدایت می‌کرد، درحالی‌که رامابای پس از گرویدن به مسیحیت، برخی از اقدامات اجتماعی خود را در چارچوب آموزه‌های مذهبی جدید دنبال کرد.

این مقایسه نشان می‌دهد که مسیر اصلاحات اجتماعی تنها یک شکل مشخص ندارد، بلکه می‌تواند از زوایای مختلف دنبال شود. فوله با مقابله مستقیم با ساختارهای تبعیض‌آمیز، و رامابای با ایجاد تغییرات ملموس در زندگی زنان، هر دو به شیوه‌ای متفاوت اما تکمیلی، مسیر تحول را هموار کردند. در نهایت، ترکیب این دو رویکرد؛ اصلاحات ساختاری و توانمندسازی عملی؛ زمینه تغییرات پایدار را فراهم کرد. بررسی مقایسه‌ای میان فوله و رامابای، به فهم بهتر چالش‌های اصلاح اجتماعی و تنوع راهکارهای موجود در مقابله با نابرابری‌های تاریخی کمک می‌کند.

همسویی اصلاحات فوله و رامابای با جنبش‌های جهانی زنان

در اواسط تا اواخر قرن نوزدهم، در کنار تلاش‌های اصلاح‌طلبانه فوله و رامابای برای بهبود وضعیت زنان در هند، جنبش‌های متعددی در سطح جهان شکل گرفتند که هدفشان ارتقای حقوق زنان و برابری جنسیتی بود. این جنبش‌ها در بسترهای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی متنوع به فعالیت پرداختند؛ اما اهداف مشترکی چون حق رأی، آموزش، و اصلاح قوانین تبعیض‌آمیز را دنبال می‌کردند. در بریتانیا و ایالات متحده، جنبش حق رأی زنان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جریان‌های اصلاحی، به پیشروی افرادی مانند الیزابت کدی استنتون^۱ و سوزان آنتونی^۲ انجامید که برای دستیابی به مشارکت سیاسی زنان تلاش کردند. (*Offen*, ۱۹۸۸: ۱۲۳) این جنبش در نیوزیلند به نقطه عطفی رسید که در سال ۱۸۹۳ زنان حق رأی سراسری را به دست آوردند. (*Grimshaw*, ۱۹۷۲: ۴۵) همچنین، اصلاحات قانونی در کشورهای غربی از جمله تصویب قوانین حمایت از مالکیت زنان متأهل^۳ به استقلال اقتصادی زنان کمک شایانی کرد. (*Rendall*, ۱۹۸۵) افزون بر آن، فعالیت‌های اجتماعی و مذهبی زنان در ایالات متحده، همچون انجمن‌های خیریه و آموزشی، به بهبود وضعیت زنان در

^۱ Elizabeth Cady Stanton

^۲ Susan B. Anthony

^۳ Married Women's Property Acts

حوزه‌های سلامت و آموزش یاری رساند. (Sklar، ۲۰۰۰: ۷۸) در اروپا، گسترش فمینیسم لیبرال و تأسیس انجمن‌ها و نشریات زنان، نقد ساختارهای پدرسالارانه را تقویت نمود و به تغییر دیدگاه‌های عمومی کمک کرد. (Offen، ۲۰۰۰) این روند جهانی، بازتابی از تلاش‌های محلی مانند آنچه فوله و رامابای در هند پی گرفتند بود که همگی در راستای ارتقاء حقوق زنان و تحقق برابری جنسیتی حرکت می‌کردند.

نتیجه‌گیری

کاوش تاریخ هند معاصر به قصد موشکافی وضعیت زنان، به‌ویژه با تمرکز بر برهه اصلاحات اجتماعی کسانی چون فوله و رامابای، امکان درک زمینه تاریخی حقوق زنان، چالش‌هایی که با آن روبرو بوده‌اند و نحوه و تأثیر مبارزات مداوم برای تحقق عدالت و برابری را فراهم می‌سازد. این مهم قابل تأمل است که تجربه نابرابری، در زندگی هر کدام از اصلاح‌گران، فارغ از اینکه تجربه‌ای درونی و شخصی در حیات فردی‌شان بوده باشد یا یک مواجهه بیرونی در اجتماع، عاملی بنیادین در ترغیب و تشجیع این افراد برای اقدام به مبارزه و خلاف جریان عرف حرکت کردن، بوده است. از بین بردن مرجعیت ساختارهای سرکوبگر با قدمت طولانی و پشتیبانی مذهبی، کار سهل و ساده‌ای نیست به‌ویژه اگر صحبت از اعمال آن در سرزمینی به گستردگی و تنوع هند باشد، اما افرادی چون فوله و رامابای با سرسختی هرچه تمام‌تر در برابر ناملایمات سرنوشت و ازدست‌ندادن کوچک‌ترین فرصت‌ها از پس انجام آن در بهترین وجه، برآمده‌اند. میراث جسارت و شجاعت آنان برای تغییرات اصلاحی پایه و اساس نسل‌های آینده شد تا کسانی آگاه‌تر، با ذهنی روشن‌تر و همتی قوی‌تر در ادامه دادن راه مبارزه برای دستیابی به جامعه‌ای برابرتر را پرورده‌اند. فوله از دل جامعه‌ای برخاسته بود که عمیقاً تحت سلطه نظام کاستی قرار داشت. تجربه زیسته او از تبعیض طبقاتی، محرک اصلی حرکت اصلاحی‌اش شد؛ او نه تنها آموزش زنان را رواج داد، بلکه ساختارهای اجتماعی سنتی را به چالش کشید و با تأسیس ستیه‌شودهک‌سمج، جنبشی برای برابری اجتماعی ایجاد کرد. در مقابل، رامابای که از خانواده‌ای با دغدغه آموزش برخاسته بود، مسیر خود را از سمت‌وسویی متفاوت طی کرد؛ او در تلاش برای بهبود وضعیت زنان، بر آموزش، استقلال اقتصادی و حمایت از بیوه‌ها تمرکز کرد. اگرچه هر دو شخصیت از مسیرهایی مختلف به مبارزه برای حقوق زنان پرداختند، اما نقطه تلاقی آنها در تعهد به تغییر و

اصلاح اجتماعی بود. مبارزات فوله، الگوهای حقوق بشری را در هند عمق بخشید، و رامابای با تأسیس مؤسسات حمایتی، نقش عملی در تغییر زندگی زنان به حاشیه رانده شده ایفا نمود. او با داشتن ارتباطات گسترده در بریتانیا و آمریکا، نه تنها حمایت‌های مالی برای مؤسسات خود جذب کرد، بلکه صدای جنبش حقوق زنان هند را به عرصه بین‌المللی برد. امروز، میراث این دو اصلاح‌گر همچنان در جنبش‌های مدرن بازتاب دارد. سیاست‌های آموزشی، حمایت‌های اجتماعی، و حتی گفتمان‌های فمینیستی معاصر هند همچنان ردپای اندیشه‌های آنان را حفظ کرده‌اند. بنابراین، تحلیل این دو شخصیت علاوه بر کاوشی ارزشمند در تاریخ این سرزمین، نگاهی به ریشه‌های تغییرات اجتماعی‌ای است که تا امروز ادامه دارند و اکنون اگر هند معاصر دستاوردهایی در زمینه حقوق زنان دارد، نمی‌توان نقش اصلاح‌گران پیشگامی چون فوله و رامابای را در فرآیند تحقق آن نادیده گرفت.

منابع

- تنها، محسن (۱۴۰۲)، رسم «ساتی» و چرایی آن با توجه به جایگاه زنان هندو و مقایسه آن با اسلام، نشریه معرفت/ادیان، شماره ۵۷، ص ۸۹-۱۰۴.
- توکلی، نسرين (۱۳۸۹)، جایگاه و حقوق زن در هندوئیسم و قوانین جدید هند، نشریه پژوهش‌های جامعه‌شناختی، سال چهارم، شماره ۱، ص ۱۴۵-۱۶۶.
- موسوی، سیده فاطمه، حسینی قلعه‌بهمن، سید اکبر (۱۳۹۹)، بررسی تحلیلی و مقایسه‌ای ارزش و جایگاه زن در اسلام و آیین هندو، نشریه معرفت/ادیان، شماره ۴۵، ص ۷-۲۴.

References

- Begari, J. (2010). Jyotirao Phule: A Revolutionary Social Reformer. *The Indian Journal of Political Science*, 399-412.
- Butler, C. (1922). *Pandita Ramabai Saraswati*. (pp. 22-23). New York: The American Ramabai Association.
- Dyer, H. S. (1900). *Pandita Ramabai: The Story of Her Life*. United Kingdom: Morgan and Scott.
- Figueira, D. M. (2012). *Aryans, Jews, Brahmins: theorizing authority through myths of identity*. Suny Press.
- Grimshaw, P. (1972). *Women's suffrage in New Zealand*. Auckland University Press, 45.

- Irvathur, U. K., & Rajalakshmi, N. K. (2010). Pandita Ramabai Saraswathi: Making of a Social Entrepreneur. *JWEE*, (1-2), 48-70.
- Jha, N. K. (2011). *Jotirao Phule: social justice. Indian Political Thought: Themes and Thinkers*. India: Pearson.
- Johnson, R. B. (2008). The biblical theological contribution of Pandita Ramabai: A neglected pioneer Indian Christian feminist theologian. *Ex Auditu*, 23, 111-128.
- Kavalekar, K. K. (1979). *Non-Brahmin Movement in Southern India (1873-1949)*.
- Khan, A. (2018, November 14). Overlooked no more: Pandita Ramabai, Indian scholar, feminist and educator. *The New York Times*.
- Kirloskar-Steinbach, M. (2018). *Negotiating Identity in Colonial India: The Case of Ramabai Mary Dongre Medhavi*.
- Kosambi, M. (1992). Indian Response to Christianity, Church and Colonialism: Case of Pandita Ramabai. *Economic and Political Weekly*, WS61-WS71.
- Kosambi, M. (2016). *Pandita Ramabai: Life and landmark writings*. Routledge.
- Kosambi, M. (2016). *Pandita Ramabai: Life and Landmark Writings*. India: Taylor & Francis.
- Offen, K. (1988). Defining feminism: A comparative historical approach. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 14(1), 119–157.
- Offen, K. (2000). *European feminisms, 1700–1950: A political history*. Stanford University Press.
- O'Hanlon, R. (1983). *Low Caste Protest and the Creation of a Political Identity: Mahatma Jotirao Phule and the Origins of Non-Brahman Ideology in Maharashtra 1855-1890*. University of London, School of Oriental and African Studies (United Kingdom).
- O'Hanlon, R. (2002). Caste, conflict and ideology: Mahatma Jotirao Phule and low caste protest in nineteenth-century Western India (No. 30). Cambridge University Press.
- Omvedt, G. (2004). *Jotirao Phule and the ideology of social revolution in India*. Critical Quest.
- Padhy, K. S. (2011). *Indian political thought*. PHI Learning Pvt. Ltd.

- Phule, J. (2016). The life and work of Mahatma Jotirao Phule. E-content Development Programme.
- Phule, J. G. (1991). Collected Works of Mahatma Jotirao Phule: Slavery: (in the Civilised British Government Under the Cloak of Brahmanism). Education Department, Government of Maharashtra.
- Ramabai, P. (1977). The letters and correspondence of Pandita Ramabai. (A. B. Shah, Ed., & S. Geraldine, Comp.). Maharashtra State Board for Literature and Culture.
- Rendall, J. (1985). The origins of modern feminism: Women in Britain, France and the United States, 1780–1860. Macmillan.
- Sarasvati, R. (1977). The Letters and Correspondence of Pandita Ramabai. Compiled by Sister Geraldine. Bombay: Maharashtra State Board for Literature and Culture.
- Sarasvati, R. (2003). Pandita Ramabai's American Encounter: The Peoples of the United States (1889). United States: Indiana University Press.
- Singh, S. (۲۰۱۵). Mahatma Govindrao Jyotiba Phule and Satyashodhak Samaj: A Social Reform Movement in Maharashtra in the Second Half of the Nineteenth Century. Indian Journal of Applied Research, ۵(۶), ۳-۱
- Sklar, K. K. (2000). Florence Kelley and the nation's work: The rise of women's political culture, 1830–1900. Yale University Press, 78.
- Susie, Tharu, and K. Lalita. (1991). Women Writing in India: 600 B.C. to the early twentieth century. United States: Feminist Press at the City University of New York.
- Tanzeel, S. (2017). Pandita Ramabai Sarasvati: A testimony of our inexhaustible treasure. Indian Journal of Applied Research, 7(5), 1-3.
- Wesley, Y. S. P. (2017). Social reform movement for emancipation of women in 19th and 20th century India: A study of Pandita Ramabai. People: International Journal of Social Sciences, 3(2), 1135-1145.